

تأثیر تحولات معماری اواخر دوره قاجار بر تزئینات خانه‌های مشهد

بهاره ترکشاوند^۱ ID، خسرو افزلیان^۲ ID*، خسرو صحاف^۳ ID، عمید الاسلام^۴ ID

^۱ دانشجوی دکتری گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. torkashvan.bahareh@gmail.com

^۲ (نویسنده مسئول) دکتری تخصصی، گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. khosrow.afzallian@gmail.com

^۳ دکتری تخصصی، گروه معماری، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. khosrow.sahaff@gmail.com

^۴ دکتری تخصصی، گروه شهرسازی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. saghatoleslami@mshdiau.ac.ir

چکیده

دوره قاجار به عنوان دوره شروع ارتباطات گسترده با دنیای غرب شناخته می‌شود. این ارتباط بر وجوه مختلف جامعه ایران تأثیرگذار بود. هنر و معماری ایرانی نیز در دوره قاجاریه، متأثر از جریان‌های نوگرایی و تحولات تجددگرایی، جلوه متفاوت‌تری پیدا کرد. در این دوره دستاوردهای عصر مدرنیته غرب، وارد کالبد و روح معماری این دوره در شهرها، از جمله ابنیه و عمارت‌های آن شد. به طوری که تزئینات معماری به شکل‌های مختلف در نما، ورودی‌ها، فضاهای داخلی و عناصر و اجزای معماری تحت تأثیر این تغییرات قرار گرفت. پژوهش حاضر به لحاظ روش‌شناسی از نوع توصیفی-تحلیلی بوده که داده‌های آن به صورت مطالعه تطبیقی در شاخصه‌های تزئینی بناهای قاجار در شهر مشهد بوده و روش گردآوری آن در قالب مطالعات اسنادی و میدانی می‌باشد. یافته‌های کلی تحقیق نشان می‌دهد که با وجود برخی تأثیرگذاری معماری غرب در این دوران بر معماری این بناها در حوزه تزئینات، بر آجرکاری، کاشی‌کاری و گچ‌بری استوار بوده است. البته ورود عناصر تزئینی غربی همچون ستون و سرستون‌های تزئینی، سقف‌های شیبدار، تزئینات چوبی سقف، نقاشی‌های دیواری، بخاری فلزی و... در بنا نشانگر اثرگذاری معماری و تزئینات غربی در بناهای این دوران می‌باشد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی اثرات معماری دوران اواخر قاجار بر خانه‌ها در شهر مشهد با تأکید بر حوزه تزئینات.
۲. شناخت تزئینات وارداتی و سنتی موجود در خانه‌های اواخر دوره قاجار.

سوالات پژوهش:

۱. معماری دوران قاجار چه وجوه تزئینی را در آثار مسکونی (شهر مشهد) نهادینه کرده است؟
۲. کدامیک از تزئینات قاجاری ادامه دهنده دوران قبل بوده و کدام بر بناهای مسکونی این دوره نفوذ داشته است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۲

دوره ۱۸

صفحه ۵۸ الی ۷۳

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۰۱/۱۸

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۳/۰۴

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۰۶/۰۱

کلمات کلیدی

مدرنیته، معماری قاجار، تزئینات معماری، شهر مشهد.

ارجاع به این مقاله

ترکشاوند، بهاره، افزلیان، خسرو، صحاف، خسرو، ثقه الاسلامی، عمید الاسلام. (۱۴۰۰). تأثیر تحولات معماری اواخر دوره قاجار بر تزئینات خانه‌های مشهد. هنر اسلامی، ۱۸(۴۲)، ۵۸-۷۳.

[dori.net/dor/20.1001.1.1735708.1400.18.42.4.5](https://doi.org/10.22034/IAS.2020.234254.1260)

dx.doi.org/10.22034/IAS.2020.234254.1260

مقدمه

برخورد تمدن ایران با تمدن توسعه یافته غربی در دوره قاجار را می‌توان آغاز جدال میان سنت و مدرنیته در ایران دانست. به همین خاطر نقطه صفر دوران مدرنیته در ایران را مصادف با حکومت قاجار می‌دانند. در این بین اقدامات تجددطلبان برای هماهنگ‌سازی فرهنگ غربی و ایرانی سبب شد در معماری نیز ساختمان‌های دوره قاجار، هم سو با سنت‌های ایرانی و عناصر وارداتی غرب طراحی شوند. به‌طوری‌که، سفرهای مکرر شاهان به اروپا و غرب، در زمینه معماری، نتایجی چند را در بر داشت و تأثیرات چشمگیری را بر جای گذاشت. شاهان و شاهزادگان خواستار پیاده کردن طرح معماری غرب در سرزمین خود بودند و از معماران تأسیس چنین بناهایی را می‌خواستند. این روند ادامه یافت تا اینکه طرح معماری قصر شاهان به سمت خان‌های شهری نیز سوق پیدا کرد و در سطح شهر هم طرح معماری غرب دیده شد و معمای شاهان یا غربی از خاص بودگی بیرون آمد و تا حدی عمومی شد. یکی از بخش‌های معماری که تحت تأثیر قرار گرفت تزئینات بود. تزئینات معماری که به شکل‌های مختلف در نما، ورودی‌ها، فضاهای داخلی و به‌طور شاخص به عناصر و اجزای معماری دیده می‌شود، هویت و ارزش خود را، همانند خود معماری، در مسیر تحول زیبایی‌شناسانه اش می‌نمایاند. هنر ایرانی در زمان قاجار به واسطه ارتباط این دوره با غرب پیشرفت چشمگیری داشته و هنرمندان زیادی در این دوران به اروپا و کشورهای غربی سفر می‌کنند. در واقع به دنبال نوآوری‌ها و تغییرات حاصل از تجددطلبی معماران محلی نیز تا اندازه‌ای سلیقه تازه را پذیرفتند و در کارهای خود منظور کردند. در این دوره معماری ساختمان‌های مسکونی به سطح خاصی از طرح و اجرا رسیده بود. خانه‌ها طبق اصول و موازینی که در آن زمان حاکم بر جامعه بود طراحی می‌شد و در فضا سازی‌ها محرمیت‌ها که در فرهنگ ایرانی یکی از مهم‌ترین اصول بوده رعایت می‌شد. در این دوره، طراحی به گونه‌ای بود که فضاهای خانه پاسخ‌گوی نیازهای ذاتی و فطری خانواده بوده و ارتباطات و چیدمان پلان کاملاً منطبق بر فرهنگ خانواده ایرانی طراحی شده بود. در دوره قاجار ساخت بناهای مسکونی با توجه به جایگاه طبقاتی مردم متفاوت بود. همین‌طور باید اضافه نمود که عوامل متعددی به کالبد خانه شکل می‌دادند که از میان آن‌ها می‌توان به فرهنگ و زندگی و ساختار خانواده‌ها نیز اشاره کرد. در معماری دوره قاجار نیز مانند دوره‌های پیش، تزئینات یکی از اجزای اصلی خانه‌ها به شمار می‌رفت و تمام خانه‌ها به ویژه خانه‌های اعیان و اشراف دارای تزئینات بوده است و لذا در این پژوهش به این بخش پرداخته می‌شود. چراکه دوره قاجار را می‌توان عصر نوآوری و تحولات در زمینه هنر و معماری دانست.

در خصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است، با این حال آثاری درباره معماری دوره قاجار نوشته شده است. پرداختن به خانه در ایران سابقه طولانی دارد. در این راه کورش مومنی و همکاران (۱۳۹۴)، دوره قاجار را دوره معماری خانه‌سازی و یا معماری خانه‌های مسکونی می‌نامد به‌طوری‌که در پژوهش خود تحت عنوان: "بررسی تزئینات خانه‌های قاجاری شهر قم (خانه شاکری)" سعی بر آن دارد که مؤلفه‌ها و ویژگی‌های تزئینات خانه‌های دوران قاجار را در یکی از بناهای شاخص شهر قم مورد مطالعه قرار دهد. سیچانی و معاریان (۱۳۸۹)، در پژوهشی تحت عنوان "گونه‌شناسی خانه‌های قاجار در اصفهان" بیان می‌کنند که به دلیل آنکه بیشترین تعداد خانه‌های تاریخی موجود در اصفهان قاجاری می‌باشند، شهر مورد نظر را در پژوهش اصفهان

برگزیدند و با بهره از روش تحقیق ترکیبی نتایجی حاصل آمد به شیوه‌ای که خانه‌های اصفهان با مشخصات معماری اقلیم نیمه گرم و خشک، عمدتاً درونگرا ساخته شده‌اند و بر اساس ویژگی‌های فضای معماری، سازه و تزئینات به سه گونه دسته‌بندی می‌شوند که در هر گونه دسته‌بندی ویژگی‌های خاص آن دسته‌بندی اشاره می‌شود. همین‌طور در پژوهش دیگری تحت عنوان "گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول" که توسط مرتضی فرح بخش و همکاران (۱۳۹۶)، نوشته شده است. بعد از معرفی مشهد، تاریخچه و گونه‌شناسی بناها با بهره از روش تحقیق ترکیبی به معرفی خانه‌ها در این دوران اشاره می‌کند و به عوامل موثر و شاخص در این بناها پرداخته است. در مقاله نازیلا نظرلبنند (۱۳۹۶)، تحت عنوان "نوگرایی در تزئینات خانه‌های قاجار شهر شیراز"، به بررسی و مقایسه وجوه تزئینی در خانه‌های شیراز می‌پردازد و در انتها در قالب جداولی وجوه معماری سنتی ایرانی را از وجوه وارداتی غرب جدا می‌کند و نتیجه‌گیری می‌کند که تمامی بناهای مورد مطالعه دارای سبک تلفیقی در تزئینات هستند و در آنها از تزئینات ایرانی و غربی توأمان استفاده شده است.

این پژوهش به لحاظ هدف از نوع تحقیقات عملی - موردی بوده و به لحاظ روش‌شناسی، از نوع مطالعات توصیفی - تحلیلی می‌باشد؛ به طوری که داده‌های تحقیق حاضر به صورت مطالعه تطبیقی بین شاخصه‌های دوران قاجار با بناهای دوران متأخر قاجار شهر مشهد می‌باشد. به عبارتی شاخصه‌های شناسایی شده از دوران قاجار را با وجوه شهودی میدانی بناهای اواخر قاجار مقایسه و تطبیق دادیم. روش گردآوری داده‌ها و اطلاعات نیز در قالب دو روش اصلی مطالعات اسنادی (کتابخانه‌ای)، و نیز مطالعات میدانی، از جمله مشاهده عینی و عکس برداری می‌باشد.

۱. معماری اواخر دوره قاجار

در این دوره، معماری ایران تحت تأثیر هنر و معماری غرب قرار گرفته و کاربرد قوس‌های نیم دایره به تقلید از معماری غرب گسترش یافت. تزئینات نماهای رو به حیاط بیشتر شد ولی تزئینات ستون‌ها و سرستون‌ها ساده‌تر و با الهام از ویژگی‌های آجر بود. تأکید بر ورودی با ایجاد جلوخان ساده و سکوه‌های پیرنشین، کشیدگی و ارتفاع دادن به سردر، همراه با تزئینات گیلویی به شکل قطاربنندی مقرنس آجری ساده و کاشی‌کاری در محل اتصال رخبام به خط آسمان مشاهده می‌شد. در زیر سقف فضاهای داخلی از تزئینات گره‌بندی چوبی استفاده شده و برای اولین بار ایجاد نورگیرهای کوچک بیضوی، مدور و مستطیل شکل در حد فاصل بازشوها و جداره خارجی و در دو سوی بازشوی اصلی در محور تقارن نما مورد توجه قرار گرفت. حتی از این فضا به عنوان محل چراغ برای روشنایی استفاده شده است. تلفیق معماری سنتی با نمادهای معماری کلاسیک اروپا به خصوص استفاده از فرم‌های سنتوری و مثلثی شکل در بالای بازشو و پنجره‌ها در نماهای اصلی و همچنین به کارگیری تزئینات آجری و کاشی‌کاری برای نماهای اصلی و استفاده از گچ‌بری و نقاشی رنگی در داخل بنا از ویژگی‌های بارز این دوره به شمار می‌آید. راه پله‌ها و پلکان‌ها در این دوره به لحاظ عناصر تزئینی، دارای شخصیت مستقل و قابل توجه شدند (فرح بخش و دیگران، ۱۳۹۶: ۱). با توجه به وجوه ذکر شده در مورد ویژگی‌های تزئینی خانه‌های دوره قاجار می‌توان به شاخصه‌های زیر (جدول شماره یک) با استناد به نظر صاحب‌نظران این حوزه اشاره نمود. و سپس با بررسی موقعیت مشهد به لحاظ اقلیمی و نوع ساختار شهر، چارچوب دستیابی شده تدقیق می‌گردد.

صاحب‌نظر	شاخص
بانی مسعود	استفاده از طرح های گل و بوته و برگ کنگر
نظر بلند، بانی مسعود	نقاشی دیوار
صنیعی پور، رابرت هیلنبرد، پیرنیا، آرتور پوپ	آینه کاری
قبادیان، نظر بلند	مجسمه سازی
نظر بلند، صنیعی پور	گچ بری
پیرنیا، نظر بلند، صنیعی پور، آرتور پوپ	کاشی کاری
نظر بلند	آرایه های چوبی
نظر بلند	شیشه رنگی
نظر بلند	گچ بری
پیرنیا، نظر بلند، آرتور پوپ	آجر کاری
نیل فروشان	ستون فرنگی
بانی مسعود	ایوان ستون دار
بانی مسعود، نیل فروشان	سرستون ها به فرم فرنگی
سجادی و رستمی، نظر بلند	سنتوری
نیل فروشان	طاق قوسی، قوس جناغی و نیم دایره رومی
بانی مسعود، جلیلی و اکبری، صنیعی پور	حوض خانه
نظر بلند، صنیعی پور، قبادیان، نیل فروشان	بام شیروانی
جلیلی و اکبری	ایوان بلند
جلیلی و اکبری، بانی مسعود	پله به عنوان عنصر تزئینی و کاربردی در محور اصلی

جدول شماره یک-شاخصه های شناسایی شده در تزئینات معماری قاجار از منظر صاحب‌نظران (ماخذ: نگارندگان)

۲. مفهوم مدرنیته

واژه مدرنیته را معمولاً با مفهوم تجدد و واژه مدرنیسم را با تجددگرایی و نوگرایی برابر می‌دانند. در اکثر تعاریف، مدرنیته را یک دوره تاریخی و در نتیجه یک پدیده زمان‌مند و مکان‌مند می‌دانند (بابایی، ۱۳۸۴: ۱۰). مدرنیته به لحاظ تاریخی واقعه‌ای است که به تدریج طی چند قرن و در اثر عوامل مختلف فکری، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی قوام یافته است. اما مدرنیته بیش از آنکه یک واقعه تاریخی باشد یک دیدگاه فلسفی است، که از قضا به لحاظ تاریخی با تأخیر در قرن هیجدهم میلادی شکل گرفت و با اندیشه روشنگری نهادینه شد (خاتمی، ۱۳۸۴: ۱). شایان ذکر است که؛ گیدنز شروع این دوره را قرن هفده ولی بیشتر محققان شروع آن را قرن هجده همزمان با دوره روشنگری می‌دانند (Giddens, 2001: 1).

مدرنیته از نظر مکانی، خاستگاهی غربی دارد؛ اما مفهوم خاصی ندارد و رویکردی به جنبه‌های متفاوت فرهنگ است که در عصر نوزایی مطرح شد. هدف آن هم تبیین توانایی انسان و تسلط صرفاً عقلانی بر خود و جامعه است. در چنین فضای فکری، قرن هجدهم شاهد ظهور انقلاب صنعتی بود و بنا بر ماهیت خود، تغییر و تحولات اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و فیزیکی عظیم و گسترده‌ای را موجب شد. در حقیقت، تحولات عصر جدید به رشد انقلاب صنعتی به شکل گیری شهرسازی جدید انجامید. با انطباق این بحث با واقعیت موجود در ایران، می‌توان گفت که رشد مدرنیته و نیز معماری مدرن کشور ما، عاری از زمینه‌ها و بسترهای اجتماعی، اقتصادی، فکری و فرهنگی بوده است. توسعه مدرنیته و معماری، پیش از آن که به عوامل ریشه‌ای و محتوایی معطوف باشد، بیش‌تر در جنبه‌های کالبدی و فیزیکی تجلی یافته است (محمدزاده، ۱۳۹۰: ۴). با این تفاسیر مدرنیته به عنوان یک فصل جدید در تاریخ فرهنگی جوامع انسانی و جوه مختلف حیات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جومع را تحت تأثیر قرار داده است.

۳. ورود معماری مدرن به ایران

آغاز ورود مدرنیته به ایران همزمان بود با جنگ ایران و روسیه که آن را موج اول می‌نامند. ایران هنگام مواجهه با مدرنیته توانست به خوبی عمق آن را بشناسد و تحلیل کند. موج دوم تجدد با سرکوبی انقلاب مشروطه آغاز و در آن تجدد به تجددگرایی، استعمار به استعمار نو به منطقه تحمیل شد (Limaiei, 2008: 1). برخورد تمدن ایران با تمدن توسعه یافته غربی در دوره قاجار را می‌توان آغاز جدال میان سنت و مدرنیته در ایران دانست. به همین خاطر نقطه صفر دوران مدرنیته در ایران را مصادف با حکومت قاجارها می‌دانند. مدرنیته همچون دیگر سبک‌ها و مکاتب ابتدا در بستر علوم انسانی به خصوص علوم مذهبی در غرب شکل گرفت و سپس در کسوت انقلاب صنعتی و گسترش فناوری ظاهر شد. در این بین اقدامات تجددطلبان برای هماهنگ سازی فرهنگ غربی و ایرانی سبب شد در معماری نیز ساختمان‌های دوره قاجار، هم سو با سنت های ایرانی و عناصر وارداتی غرب طراحی شوند. در واقع به دنبال نوآوری ها و تغییرات حاصل از تجددطلبی معماران محلی نیز تا اندازه ای سلیقه تازه را پذیرفتند و در کارهای خود منظور کردند (سجادی و دیگران، ۱۳۹۳: ۳۰). دوره قاجار را می‌توان دوره نوآوری و شروع تحولات جدید در هنر و معماری ایران دانست. از جمله این تحولات، رابطه فزاینده و مراودات مختلف با غرب است که به دنبال ورود دانش ها و علوم جدید به ایران، شاهد تأثیرات ویژه این امر بر هنر و معماری و به ویژه بر تزئینات بناها در دوره قاجار هستیم. از جمله مهمترین این تحولات و دانش‌های جدید می‌توان به اختراع و ورود فن عکاسی و کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی و کارت پستال های اروپایی اشاره نمود.

اهمیت دوره قاجار را می‌توان به دلیل آغاز تقابل سنت و مدرنیته در ایران دانست. در این دوره تحولات اساسی در کلیه شئون زندگی ایرانیان و به طبع معماری روی داد. در دوران قاجار ارتباط فزاینده‌ای میان ایران و غرب شکل گرفت که می‌توان این ارتباط را از سه مجرای مشخص دانست. اول؛ فرستادگان نظامی برای تربیت و تجهیز سپاه ایران. که این ارتباطات نظامی کم کم در زمینه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و هنری نیز تأثیر گذاشت. دوم؛ مستشرقین و مبالغان مذهبی که به دلیل آشفتگی اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران پس از عصر صفوی از سفر به ایران خودداری کردند، از اواسط حکومت قاجاریان بار دیگر فرصت دیدار از ایران را یافتند. از دیگر عوامل، ورود هنرمندان اروپایی و

مشغول به کار شدن آن‌ها برای تزئین بناهای مختلف است (سالاری، ۱۳۸۹: ۱). وسوم؛ ارتباط با غرب و اعزام محصل بود. این افراد پس از بازگشت علاوه بر بهره‌گیری از دانش جدید، نخستین دریچه‌ها به سوی زندگی و فرهنگ غربی را برای جامعه سنتی ایران گشودند (کیانی، ۱۳۹۲: ۳۰).

۴. تقسیم بندی معماری دوران قاجار

به‌طور کلی معماری دوره قاجاریه را به سه دوره (تصویر شماره یک) می‌توان تقسیم کرد: دوره اول از زمان انتخاب تهران به عنوان پایتخت کشور توسط آقامحمدخان قاجار در سال ۱۱۶۴ هجری شمسی شروع و تا سال ۱۲۲۸ (سال احداث مدرسه دارالفنون) ادامه یافت. این دوره ۶۶ سال را شامل می‌شود. ویژگی‌های این دوره همانند معماری شیوه اصفهانی با بهره از عواملی همچون: حیاط مرکزی، گنبد، قوس جناغی، مقرنس کاری، رسمی‌بندی، بام شیبدار، آینه‌کاری، اجرچینی و ... نهادینه شد. با بررسی اسناد و تصاویر برجای مانده از ساختمان‌های شاخص در دوره اول، مشاهده شد که الگوی این بناها، بر اساس سنت پیشینیان و در چارچوب معماری تاریخی ایران بود. به عبارتی کلیه ساختمان‌ها در ادامه شیوه اصفهانی طراحی و اجرا شده است (قبادیان، ۱۳۹۲: ۶۶).

دوره دوم از زمان احداث مدرسه دارالفنون ۱۲۲۸ هجری شمسی آغاز و تا زمان ساخت سردر باغ سپهسالار در سال ۱۲۵۹ ادامه داشت. این دوره ۳۱ سال را شامل می‌شود. با توجه به آرامش نسبی و حکومت طولانی ناصرالدین شاه، ساختمان‌های بسیاری در مملکت احداث شد. صاحب‌نظران عقاید نسبتاً متفاوتی در مورد معماری این دوره عنوان نموده‌اند. از نظر پیرنیا "هنر این سرزمین و به‌خصوص معماری تا زمان فتحعلی‌شاه و محمدشاه به‌صورت یک زنجیر متصل به هم بود که متأسفانه بر اثر خودباختگی و سیاست‌های استعماری از این زمان و به‌خصوص زمان ناصرالدین شاه این رشته هنری پاره شد و به کالاهای بی‌منطق پرداختند و معماری ما تقریباً رو به انحطاط رفت" (پیرنیا، ۱۳۶۹). حسین زمرشیدی (۱۳۸۷)، آغاز معماری نوین را از دوره ناصرالدین‌شاه می‌داند که آمیخته‌ای از سنت معماری اروپا و ایران است. از سویی، می‌توان معماری قاجار را از زاویه خلاقیت‌های فضایی آن ارزیابی نمود. اگر از این منظر به معماری دوره قاجار نظر بیفکنیم، معماری این دوره ارزش بالایی پیدا می‌کند و در جایگاه برتر و تکامل یافته‌تری نسبت به معماری‌های دوره‌های قبل از خود چون، زندیه و صفویه قرار می‌گیرد. چراکه در معماری این دوره خلاقیت‌های فضایی افزایش می‌یابد، تنوع فضاها بیشتر می‌شود، فضاها نوینی خلق می‌شوند، فضاها به گشایش و سبکی بیشتری می‌رسند و الگوهای قدیمی معماری ایران در جهت گسترش فضا تکامل می‌یابند. به‌طور خلاصه، اگر تکامل معماری را گشایش، شفافیت و سبکی فضاها بدانیم، معماری این دوره به عنوان مرحله تکامل معماری قدیم ایران مطرح می‌شود (میرمیران، ۱۳۷۹: ۱). دوره سوم از سال ۱۲۵۹ هجری شمسی تا پایان عصر حکومت قاجاریه ۱۳۰۴ یعنی به مدت ۴۵ سال را شامل می‌شود. در این دوره، اگرچه اوضاع سیاسی کشور ملتهب و خزانه مملکت تهی و نفوذ بیگانگان گسترده بود، اما با این وجود ساخت و ساز در کشور متوقف نشد. تعدادی از خواص همچنان کاخ‌های باشکوه برای خود ساختند. اقدامات در جهت مدرنیزاسیون نیز در مملکت نیاز به نهادها و بناهای جدید داشت (قبادیان، ۱۳۹۲: ۳۰).

ساختمان‌های عامه مردم کماکان به همان صورتی ساخته می‌شده که در سابق بوده است. سقف چوبی و کاهگلی، دیوارهای خشتی و گلی، حیاط مرکزی، بیرونی و اندرونی و قوس‌های جناغی، شکل و کالبد این ساختمان‌ها را تشکیل

می‌داد. همچنان که جامعه از نظر ذهنی دو قطبی شد و درباریان و فرادستان به سمت شیوه زندگی غربی تمایل پیدا کردند و مردم عادی کماکان در چارچوب هنجارهای سنتی به زندگی ادامه دادند، معماری کشور نیز دو قطبی گردید. ساختمان ساخته شده برای قشر مرفه جامعه هر چه بیشتر به سمت معماری فرنگی گرایش پیدا کرد، ولی ساختمان‌های مردم عادی فرق چندانی با سنت گذشته و ساختمان‌های پدران و نیاکان آن‌ها نداشت (قبادیان، ۱۳۹۲: ۲۰). در مجموع می‌توان گفت؛ در ابتدا معماری قاجاریه در جهت روند تکاملی شیوه تاریخی ایران (شیوه اصفهانی) گسترش و توسعه پیدا کرد. از اواسط عصر قاجاریه، معماری ایران تحت تأثیر معماری غرب قرار گرفت. ولی این تأثیر در مرحله اول به صورت تلفیق با شیوه اصفهانی و در مرحله بعد، کاملاً مستقل و مجزای از آن بوده است (همان).

شیره	سال	تاریخ
اصفهانی	۶۶	۱۱۶۴ - ۱۲۲۸
اصفهانی + تلفیقی	۳۱	۱۲۲۸ - ۱۲۵۹
اصفهانی + تلفیقی + غربی	۴۵	۱۲۵۹ - ۱۳۰۴

تقسیم بندی دوران قاجار

تصویر شماره یک-تقسیم بندی دوران قاجار به سه دوره (ماخذ: نگارندگان)

۵. تزئینات معماری قاجار

تزئینات بناهای قاجار معمولاً به صورت تلفیقی از تزئینات ایرانی (سنتی) و تزئینات (مدرن) هستند که مانند سایر عناصر معماری تا حد بسیار زیادی از عکس‌ها و بناهای غرب الهام گرفته شده‌اند (نظربلند، ۱۳۹۶: ۷). وقتی معماری را از زوایای دیگری مانند، اندازه‌ها، تناسبات، شکل‌ها و تزئینات نگاه کنیم، معماری دوره قاجار وضعیت نازل‌تری را نسبت به دوره‌های گذشته خود و به‌خصوص دوره صفوی نشان می‌دهد. شکل‌ها، استواری و صلابت قبلی را ندارند و شکل‌هایی جدید وارد معماری می‌شوند که سطحی و تفننی هستند. اندازه‌ها دقت لازم را ندارند، تناسبات در مرتبه نازل‌تری نسبت به تناسبات موزون و اندیشه شده دوره‌های قبلی قرار می‌گیرند، تزئینات معماری گاه تا حد ابتذال سقوط می‌کنند و بی‌بندوباری و هرج و مرج جایگزین تزئینات محدود و با وسواس دوره‌های درخشان سلجوقی و صفوی می‌شوند (میرمیران، ۱۳۷۹: ۵). تزئینات معماری که به شکل‌های مختلف خود را در نما، ورودی‌ها، فضاهای داخلی و به‌طور شاخص به عناصر و اجزای معماری بیان می‌کند، هویت و ارزش خود را، همانند خود معماری، در مسیر تحول زیبایی‌شناسانه‌اش می‌نمایاند. تزئینات را نمی‌توان از معماری جدا کرد، اما به مراتب نسبت به معماری، بیشتر می‌توان نشانه‌های تاریخی، هویت اجتماعی در سرزمین ایران، و ارزش‌های فرهنگی را از آن دریافت کرد. تزئینات معماری، در تمامی دوره‌های تاریخی چه در عصر باستان و چه در دوره اسلامی‌اش، بیانگر اندیشه و ذوق مردمانی است که معیارهای هنر و زیبایی قرار گرفته‌اند (کیانی، ۱۳۸۳: ۳). هنر نقاشی، مجسمه‌سازی و تزئینات قبل از هنر ساختمان‌سازی تحت نفوذ هنر غرب قرار گرفت و سابقه آن به دوره صفویه برمی‌گردد (قبادیان، ۱۳۹۲: ۸). کاشی‌کاری

هفت رنگ و لعاب‌های رنگارنگ، نمای داخلی گچ‌بری و کاشی‌کاری، استفاده از آرایه‌های چوبی در تزئینات، شیشه‌های رنگی، نقاشی‌های لندن کاری، استفاده از آجر تزئینی قالبی و تراش مخصوص دوره قاجار، استفاده از تزئینات آینه‌کاری، استفاده از کاشی منقوش و نقش دار (نقوش اساطیری کهن و درباری)، استفاده از قواره آجر تراش در تزئینات مکان‌های مذهبی، رسمی‌بندی و کاربرندی از جمله تزئینات قاجاری هستند (نظربلند، ۱۳۹۶: ۸). (تصویر شماره دو)

تصویر شماره دو- تزئینات بکار رفته شده در معماری دوران قاجار (ماخذ: نگارندگان)

نکته قابل توجه در تزئینات داخلی و خارجی بناهای سنتی ایران این است که تزئینات جزئی از بنا بوده و هیچ‌گاه به صورت بزرگ و عنصری اضافی نبوده است حتی در دوره‌های، سفت‌کاری و تزئینات هم زمان اجرا می‌شد. تا زمان قاجار هنر ترسیم و تذهیب در ایران یک هنر انتزاعی و آن جهانی بود. حتی نقاشی‌های مینیاتور نیز یک نقاشی واقع‌گرا نبود، زیرا در آن پرسپکتیو، آناتومی چهره‌پردازی و سایه روشن وجود نداشت. (قبادیان، ۱۳۸۵). از جمله می‌توان به مواردی مانند: استفاده از تقارن در کشیدگی بنا، استفاده از کاشی به رنگ‌های فیروزه‌ای، لاجوردی و زرد و عمدتاً سبک‌های متفاوت در کاشی‌کاری بدنه ستون‌ها، سرستون‌ها و همچنین در کاشی‌کاری طاق بالای رواق‌ها، اشاره نمود.

۶. بررسی تحولات معماری و تزئینات خانه‌های قاجاری (نمونه‌های موردی: امیری، رحیمیان، مستوفی و داروغه)

با بررسی‌های بدست آمده از ساختار خانه‌های تاریخی اواخر قاجار و تدقیق آنها به لحاظ تاریخی و بررسی تزئینات آنها در سطوح و فضاهای مختلف می‌توان یک دسته‌بندی مناسب به لحاظ نوع تزئینات، مصالح و عناصر ساختمانی به کار رفته در این خانه‌ها اشاره نمود (جدول شماره دو)

شاخص	معیار
سازی - گچ‌بری - کاشی‌کاری - آرایه‌های چوبی - شیشه‌رنگی - گچ‌بری - آجرکاری	تزئینات
آجر - کاشی - گچ - چوب - شیشه - سنگ	مصالح
ستون فرنگی - ایوان ستون دار - سرستون‌ها به فرم فرنگی - سنتوری - طاق قوسی - قوس جناغی و نیم دایره رومی - حوضخانه - بام شیروانی - ایوان بلند - پنجره‌های عمودی مشبک (ارسی)	عناصر ساختمانی

جدول شماره دو- معیارها و شاخصه‌های بدست آمده از چارچوب نظری پژوهش (ماخذ: نگارندگان)

در این پژوهش به دلیل اینکه ارائه تمام مدارک و مستندات که به صورت میدانی تهیه شده، در ظرف یک مقاله نمی‌گنجد لذا به معرفی و بررسی تعداد محدودی از خانه‌ها پرداخته می‌شود. جامعه آماری این پژوهش شامل خانه‌های اواخر دوره قاجار در شهر مشهد می‌باشد که امکان بررسی و مشاهدات عینی در آن‌ها امکانپذیر بوده است. ولذا در ابتدا با مطالعات صورت گرفته به ۱۱ خانه دسترسی پیدا شد اما به لحاظ تخریب و عدم وجود اطلاعات کافی و عدم امکان حضور فیزیکی در محل به ۴ خانه تقلیل پیدا کرد. خانه‌های مورد بررسی در این پژوهش شامل: خانه امیری، رحیمیان، مستوفی و داروغه می‌باشد. معرفی و شرح مختصری از برخی از خانه‌ها ضرورتی ایجاد می‌کند تا به واسطه آن بتوان به سایر یافته‌ها اتکا کرد. که در زیر به معرفی چندی از خانه‌ها پرداخته می‌شود.

۱.۶. خانه امیری

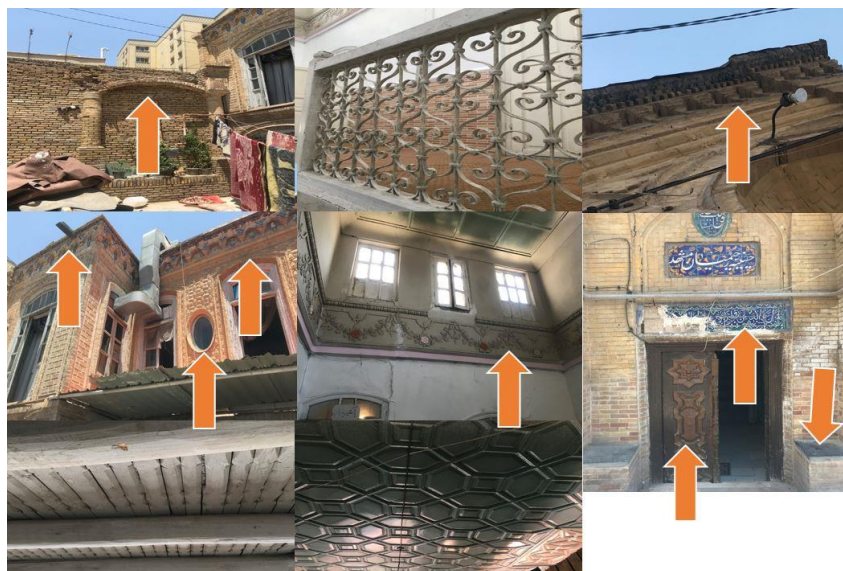
این بنا حدود ۱۱۰ سال پیش در سال ۱۳۳۰ هجری قمری احداث شده است و مربوط به اواخر دوران قاجاریه می‌باشد. راستای زمین شمال غربی - جنوب شرقی می‌باشد و دارای فضاهایی همچون شاه نشین، دو هشتی در ورودی، حوضخانه، حیاط می‌باشد. این بنا سالها بدون استفاده و خالی از سکنه بوده است. این خانه تاریخی دو طرفه است یعنی یک حیاط مرکزی که با دو ساختمان احاطه شده که یک سبک خاص معماری می‌باشد که تفاوت در نوع زندگی و افراد ساکن در دو بخش بنا را نشان می‌دهد. این بنا دارای اختلاف سطح زیاد داخل با خارج بنا می‌باشد که می‌تواند به عنوان نقطه عطف بنا از آن یاد کرد. (تصویر شماره شش)

تصویر شماره شش - خانه امیری در شهر مشهد
(ماخذ: نگارندگان)

۲.۶. خانه رحیمیان

این بنا با قدمت حدود ۱۶۰ سال احداث شده است. این بنا در اواخر دوران قاجار در زمان زمامداری احمدشاه قاجار احداث شده است. ورودی بنا دارای سکوهایی برای مکت انسان‌ها و خستگی‌هایشان کوچک به نظر می‌آید اما محکم و سنگی می‌باشد. راستای زمین شمال شرقی - جنوب غربی می‌باشد. این بنا دارای دو طبقه بوده و زمستان و تابستان - نشین آن در دو طرف حیاط قرار داشته که قسمت تابستان نشین آن تخریب شده است. آجرهای برجسته و نارنجی در نمای بنا و رخ بام و دندان موشی از جمله ویژگی‌های خانه می‌باشد. کنار طاقچه‌هایی که تنها کاربری‌شان جای پيله سوزهاست، جا چراغی‌هاست. وجود پلکانی نه چندان بلند که به نیمه نرسیده سکو مانند شده است؛ جایی برای سماورهای کوچک و وجود بخاری زغال سنگی بزرگ. تصویر شماره هفت)

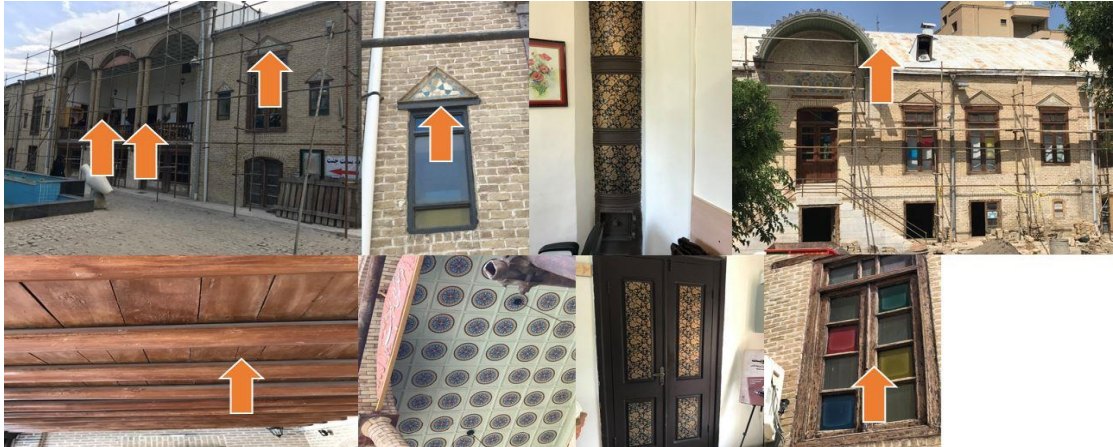

تصویر شماره هفت - خانه رحیمیان در شهر مشهد (ماخذ: نگارندگان)

۳.۶. خانه مستوفی

قدمت این بنا حدود ۱۱۰ سال می‌رسد و مربوط به به اواخر دوره قاجار است و جهت زمین به صورت شمال غربی - جنوب شرقی می‌باشد. احتمالاً کاربری آن در ابتدا مسکونی بوده و بعدها از این بنا به عنوان دبیرستان مستوفی استفاده می‌شده است. سقف تیرپوش مرمت شده که درب‌ها و پنجره‌های چوبی با اسلوب قدیم، فضاهای سنتوری، بالای پنجره‌ها تزئین شده با کاشی و آجر در قالب گره چینی هندسی و کاشی کاری رنگی، آجرکاری نمای ایوان با اسلوب خفته راسته و سقف ایوان قالب‌بندی شده از ویژگی‌های بارز بنا هستند و سقف‌ها به صورت تیرپوش و پالونه در ورودی زیر زمین و دالان‌های زیرزمین است. پله‌ها از جنس آجر با کف سنگی می‌باشد. ملات بکار رفته در بنا، ملات گچ و ماسه آهک است. زیرزمین دارای طاق گهواره‌ای در دالان‌های منتهی به پنجره می‌باشد. در سر طاق پنجره‌ها از تزئینات سنتوری به صورت قوس‌های دایره‌ای و رومی خاص همان دوره استفاده شده است. همین‌طور این بنا از بخاری قدیمی

نیز بهره برده است. از دیگر ویژگی‌های این بنا، به سنتوری رایج اواخر دوره قاجار، سقف قاب‌بندی شده، ناودان‌های حلبی، بافت آجری جناغی و موزاییکی می‌توان اشاره کرد (تصویر شماره هشت)

تصویر شماره ۸: ناودان‌های خانه مستوفی. منبع: نگارنده

۳.۶. خانه داروغه

این اثر در اواخر دوره قاجار به دستور داروغه مشهد احداث شده است. خانه داروغه مشهد به لحاظ فرم و شکل معماری به شیوه مرسوم خانه‌های تاریخی ایران بنا شده است و عناصر معماری آن به ویژه طرح تراس پله‌های دو طرفه و تزئینات، نشان از الگوبرداری از طرح‌های معماری روسی را دارد. این خانه تاریخی در زمینی به مساحت ۶۱۰ مترمربع و در بافت پیرامون حرم قرار دارد. خانه تاریخی داروغه نشانه‌هایی از معماری روس دارد و همین آن را از سایر خانه‌های تاریخی متمایز می‌کند. این اثر در تاریخ ۷ مهر ۱۳۸۱ با شماره ۶۳۵۷ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است و میراث ارزشمندی به شمار می‌رود. این خانه اولین مکانی در مشهد بود که حمام خصوصی داشت. از دیگر فضاهای جالب توجه این مجموعه می‌توان به ناوایی و سرداب اشاره نمود. در تصویر زیر به وجوه تزئینی بکار رفته در خانه داروغه اشاره شده است (تصویر شماره نه)

تصویر شماره ۹-خانه داروغه (ماخذ: نگارندگان)

البته مؤلفه‌های که می‌توان در این نمونه‌ها به آن‌ها اشاره کرد فراتر از مواردی هستند که به آن‌ها پرداخته شده‌اند که شامل اتاق مرکزی با اتاق‌های کوچک در اطراف آن تبدیل سه دری به دو دری و وارد شدن نور مستقیم به داخل بنا، محوطه‌سازی با سطوح وسیع، ایجاد زیرزمین با طرح‌های زیبا و پوشش ضریبی آجری - آئینه‌های قدیمی با گچ‌بری، حوضچه‌ها و حوض‌های مربع مستطیل، نقاشی دیواری با موضوعات مختلف، ایجاد چشم‌انداز وسیع توسط پنجره‌ها، تنوع، سبکی و گشایش فضاها، آذین‌بندی فضای داخل - پلان کشیده در امتداد بنا و... می‌باشند که با توجه به مطالعات و تطبیق‌های صورت گرفته اهم آن ذکر شد البته در زمینه تزئینات سایر مؤلفه‌ها کشف و شناسایی شد که در ادامه به بررسی آن‌ها در قالب جدول زیر می‌پردازیم. باید متذکر شد که تحولات و نوگرایی در هنر نقاشی قاجاریه ریشه در دوران صفویه دارد، اما در دوران قاجار نسیم تغییرات شروع به وزیدن می‌نماید. هنر نقاشی، مجسمه‌سازی و تزئینات قبل از هنر ساختمان‌سازی تحت نفوذ هنر غرب قرار گرفت. وجوه معماری که از دوران صفوی در معماری ما جریان داشته و هم اکنون نیز در بناهای دوره قاجار قابل مشاهده می‌باشد شامل؛ کاشی هفت رنگ و معرق، آجرکاری، گچ‌بری و آرایه‌های چوبی می‌باشد که در خانه‌های مورد مطالعه بررسی شده است. (جدول شماره سه)

نام بنا	کاشی معرق	کاشی هفت رنگ	آجرکاری	گچ‌بری	تزئینات چوبی
امیری	✓	✓	✓	✓	✓
رحیمیان	✓		✓		
مستوفی	✓	✓	✓	✓	✓
داروغه		✓	✓		✓

جدول شماره سه-تزئینات ایرانی در خانه‌های قاجاری مشهد (ماخذ: نگارندگان)

بررسی وجوه شناسایی شده از معماری دوران قاجار که دستخوش تغییرات و نفوذ معماری غرب قرار گرفته در نمونه‌های مورد مطالعه که پیشتر تحت عنوان چارچوب نظری شناسایی شد در قالب جدول زیر (جدول شماره چهار) ارائه می‌گردد.

شاخص	خانه امیری	خانه مستوفی	خانه داروغه	خانه رحیمیان
استفاده از طرح های گل و بوته و برگ کنگر		✓		✓
آینه کاری				
مجسمه سازی			✓	
کاشی کاری	✓	✓	✓	✓
آرایه های چوبی	✓	✓	✓	✓
شیشه رنگی		✓		
گچ بری	✓		✓	✓
آجر کاری	✓	✓	✓	✓
ستون فرنگی		✓	✓	✓
ایوان ستون دار		✓	✓	
سرستون ها به فرم فرنگی		✓	✓	
سنتوری		✓	✓	
بادگیر		✓	✓	
طاق قوسی، قوس جناغی و نیم دایره رومی	✓	✓	✓	✓
حوض و حوض خانه	✓	✓	✓	
بام شیروانی		✓		
تزئینات چوبی سقف	✓	✓	✓	✓
عناصر فلزی		✓	✓	✓
ایوان بلند		✓	✓	
پله به عنوان عنصر تزئینی و کاربردی در محور اصلی			✓	
ویژگی های خانه امیری		ویژگی های خانه رحیمیان		
<p>نحوه ناماسازی هر جبهه از بنا کاملا با فضاها و عملکردهای فضاهای پشت نما متناسب شده است. - پوشش جداره های خارجی بنا ساده و پوشیده شده توسط اندود کاهگلی می باشد. - کاشی کاری در بالای ورودی بنا. - آجرکاری در بالای ورودی بنا. - طاقچه آجری و سقف چوبی - سادگی و تقارن فضایی - اتاق شاه نشین دارای پنجره های بلند و کمند دیواری، سقف چوبی به همراه اندود گچ - طاق مزین و شکیل (باداور سنتوری). - کاشی رنگی در میانه نما (کتیبه کاشی کاری شده). - کاشی های بکار رفته به رنگهای؛ آبی، فیروزه ای، عسلی، سبز، زرد، ارغوانی، نارنجی، سفید و سیاه. - تلفیق قاب و قوس در نما. - دارای تناسبات. - حوض مستطیلی و دو باغچه در اطراف آن.</p>		<p>- نما سازی ساده (بهره از قاب های ساده در نما). - دارای دو سکو در اطراف ورودی و حضور چند پله. - ورودی دارای کتیبه کاشی کاری شده. - آجر کاری در ورودی بنا. - حضور انواع سکو و پستو. - دارای طاق و عناصر تزئینی به صورت قرینه در جداره ها همچون؛ طاقچه. - بخاری روسی. - جا چراغی. - تنوع تناسبات. - تزئینات آجری در نما داخلی (دید از حیاط). - جرزهای نیم دایره (شکل نصف ستون بیرون زده در نما و سرستون های تزئین شده)</p>		
ویژگی های خانه مستوفی		ویژگی های خانه داروغه		
<p>- این خانه دارای بنایی برونگرا می باشد (به دلیل قرارگیری در محدوده باغ). - این خانه دارای تناسبات یک به دو می باشد. اتاق ها دارای هندسه راستگوشه می باشند. - دارای ایوان،</p>		<p>- آجرهای قالبی در شکل های مختلف. - استفاده از کاشی های هفت رنگ. - تزئینات چوبی زیر سقف ها. - تندیس های گچی قالبی و تراشیده شده در نمای رو به حیاط. - طرح تراس پله های دوطرفه. -</p>		

کوشک، بالکن و حوض مستطیلی بزرگ. - بخاری روسی. - استفاده از پلکان خاص. - تقارن در تزئینات داخل بنا. - دارای طاقچه، کمد دیواری. - سقف تلفیق الوار. - آجر اندودی. - سردر دارای طاق (یادآور سنتوری). - استفاده از قاب های ساده در نمای بنا. - تزئینات بالای پنجره ها و بدنه ایوان (تلفیق کاشی و آجر). - کاشی در رنگ های؛ فیروزه ای، زرد، قهوه ای، سیاه و سفید. - ستون دوبر و سقف شیروانی.	ارسی های معماری شرقی. - تندیس هایی همچون سرشیر، سر انسا، فرشته بالدار و... - گودال باغچه حدود ۷۵ سانتی متر پایین تر از اطراف. - نوع معماری سه طرف ساخت. - دارای دو بخش تابستان و زمستان نشین. - مطبخ در زیرزمین - بخاری دیواری و پنجره های دوجداره. - شومینه. - اتاق بادگیر. - حوض آب. - ایوان ستوندار در بخش غربی بنا. - نقوش گیاهی. - ایوان چهار ستون. - نرده های فلزی و ظریف در دو طرف پله.
---	--

جدول شماره چهار-تزئینات غربی و تلفیقی بکار رفته در خانه های قاجاری مشهد (ماخذ: نگارندگان)

نتیجه گیری

عوامل متعددی به کالبد خانه شکل می دهند که از میان آن ها می توان به تزئینات اشاره کرد. در معماری دوره قاجار نیز مانند دوره های پیش تزئینات یکی از اجزای اصلی خانه ها به شمار می رفت و تمام خانه ها به ویژه خانه های اعیان و اشراف دارای تزئینات بوده است. تزئینات برای هنرمند معمار از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. دوره قاجار را می توان عصر نوآوری و تحولات در زمینه هنر و معماری دانست. در این دوره اتفاقات مهم و اساسی رخ داد که نقش مؤثر و ویژه ای بر محتوای تزئینات بناهای دوره قاجار داشت. در تزئینات بناها اگرچه هنوز از مصالح سنتی استفاده می شد ولی در گوشه ای از آنها تزئینات اروپایی نیز دیده می شود. البته با توجه به موقعیت شهر مشهد و بررسی خانه های صورت گرفته می توان اذعان نمود که معماری قاجار به نوعی در تزئینات کاشی کاری، آجرکاری، گچ بری و آرایه های چوبی ادامه دهنده دوران پیش از خود است اما در اواخر دوران خود نفوذ برخی از عناصر معماری در تزئینات آن مشهود است، به طوری که با بررسی موردی چند خانه قاجار می توان اشاره کرد که علاوه بر کاشی هفت رنگ و معرق، آجرکاری و گچ بری که به نوعی ادامه روی دوران صفویه می باشد، عناصر تزئینی چوبی و فلزی در سقف و بدنه بنا، گاه مجسمه سازی، شیشه های رنگی، گچ بری با نقوش پر تزئین، ستون های آجری با سرستون های تزئینی، سنتوری در بالای پنجره و گاه حوض خانه، ایوان بلند و پله به عنوان عنصر تزئینی در دو طرف محور اصلی و حتی بادگیر و نقاشی در دیوار بنا، در این دوران نفوذ داشته است.

منابع:

کتاب‌ها:

- بانی مسعود، امیر. (۱۳۹۵). معماری معاصر ایران: در تکاپوی بین سنت و مدرنیته، چاپ پنجم. تهران: نشر هنر معماری قرن.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۶۹). شیوه‌های معماری ایرانی؛ تدوین غلامحسین معماریان، تهران: موسسه نشر هنر اسلامی، تهران.
- قبادیان، وحید. (۱۳۹۲). سبک‌شناسی در مبانی نظری در معماری معاصر ایران، تهران: نشر علم معمار.
- کیانی، مصطفی. (۱۳۸۳). معماری دوره پهلوی اول: دگرگونی اندیشه‌ها، پیدایش و شکل‌گیری معماری دوره بیست ساله معاصر ایران، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

مقالات:

- بابایی، محمدرضا. (۱۳۸۰). «تجدد و تجدد گرایی»، مجله شمیم یاس، شماره ۷.
- جلیلی، تورج؛ اکبری، سروش. (۱۳۹۴). «بررسی تحولات پلانهای مسکونی از دوره قاجار تا پهلوی دوم»، اولین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و برنامه شهری.
- خاتمی، محمود. (۱۳۸۴). «مدرنیته و مطالعات دینی، فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه قم»، شماره ۱، صص. ۲۲-۱۰.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۸۷). «هنرهای وابسته به معماری ایران، رشد آموزش هنر»، شماره ۱۴، صص. ۱۰-۱.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۹۵). «آموزه‌های معماری ایرانی و ساختمان‌سازی مسکونی از دوره قاجار تا امروز. مطالعات شهر ایرانی اسلامی»، شماره ۳، صص. ۱۰-۱.
- سجادی، فریبرز؛ رستمی، محسن و رستمی، ثریا. (۱۳۹۳). «ریشه‌های تاریخی چالش سنت و تجدد در معماری معاصر قاجاریه»، نقش جهان، شماره ۲، صص. ۷۶-۸۵.
- سالاری طالقانی، معصومه. (۱۳۸۹). «بررسی تطبیقی نقوش کاشی کاری عصر صفویه و قاجار»، استاد راهنما: حسین سلطان زاده و استاد مشاور: اسکندر مختاری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- صنعی‌پور، حمید؛ فرهاد، شراره و میرزاعلی، محمد. (۱۳۹۶). «واکاوی معماری سنتی دوره قاجار در عمارت دارالحکومه مفخم بجنورد»، هنرهای زیبا، دوره ۲۲، شماره ۲، صص. ۱۷-۸.
- فرح‌بخش، مرتضی؛ حناچی، پیروز و غنائی، معصومه. (۱۳۹۶). «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول»، فصلنامه معماری ایرانی (مطالعات معماری ایران)، شماره ۱۲، صص. ۹۷-۱۱۶.

قاسمی سیچانی، مریم. (۱۳۸۹). «معماریان غلامحسین، گونه شناسی خانه در دوره قاجار در اصفهان»، نشریه هویت شهر، شماره ۷، صص. ۲۱-۴۴.

قاسمی سیچانی، مریم. (۱۳۸۷). «بازشناسی بخشی از هویت معماری ایرانی بوسیله تحلیل گونه شناسانه خانه‌های اصفهان در دوره قاجار»، رساله دکتری معماری، دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات.

مومنی، کوروش؛ عطاریان کوروش و قدردان قراملکی، رضا. (۱۳۹۴). «بررسی تزئینات خانه‌های قاجاری شهر قم (مطالعه موردی: خانه شاکری قم)»، فصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی، شماره ۷ و ۸، صص. ۱۴۲-۱۲۸.

محمدزاده، رحمت. (۱۳۹۰) «بررسی آثار مدرنیته غرب بر شهرسازی ایران»، مجله صفا، صص. ۷۹-۹۴.

میرمیران، هادی. (۱۳۸۸). «نگاهی به معماری دوره قاجار: شکوفایی ساخت و پرداخت»، نشریه معمار، شماره ۸، صص. ۱-۱۰.

نظربلند، نازیلا. (۱۳۹۶). «نوگرایی در تزئینات خانه‌های قاجار شهر شیراز»، شماره ۹۵، صص. ۶۱-۵۷.

Almusaed, A. (2011). Biophilic and Bioclimatic Architecture. UK: Springer- Verlag.

Giddens, A. (2000). Abandoned world: discourses on global integration, Translated by A. Saidi, Yusuf Haji Abdul Wahab, Tehran: Science and Literature.

Ne'mati, L. (2008). The course of modernism in the Qajar era.

<http://mashhadenc.ir/>